

УДК 792:7.077(477)«18»

О.О. Матола

ДІЯЛЬНІСТЬ АМАТОРСЬКИХ ТЕАТРАЛЬНИХ ОСЕРЕДКІВ У КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ ХІХ СТ.

Розвиток національної професійної театральної школи традиційно досліджується українським та зарубіжним мистецтвознавством у контексті загальної теорії художньої творчості та її спеціалізованої багатожанровості. Порівняно менш дослідженою залишається культурно-історична еволюція українського аматорського театру, заснованого на сценічній діяльності самодіяльних режисерів, акторів та музикантів.

З проблем розвитку аматорського мистецтва протягом досить довгого часу з'являються лише поодинокі роботи. Так, проблему функціонування аматорських театрів частково висвітлювали у своїх дослідженнях Л.Архимович, О.Шреєр-Ткаченко, А.Ольховський, О.Васюта, О.Волосатих, Л.Дорогих.

З мистецтвознавчої літератури дожовтневого періоду доцільно виокремити працю історика російського театру М.Дризена, присвячену історії аматорського мистецтва в Росії у галузях живопису, літератури, музики і театру [3].

Важливою є концептуальна характеристика Д.Антоновичем [12] і С.Чарнецьким [14] аматорського українського театру як історичного попередника вітчизняного театрального мистецтва. Ідейною спорідненістю з нею позначилися театрознавчі публікації О.Кисіля, М.Єсипенка, Б.Романицького та ін. Різнобічно розглядав функціонування аматорських театрів О.Казимиров [5]. З-поміж сучасних фахових розвідок з історії аматорського мистецтва України слід виокремити дисертаційну роботу Т.Никоненко про діяльність культурно-мистецьких дворянських салонів другої половини XVIII-XIX століття [9]. Предметом дисертаційного дослідження Н.Чечель стала діяльність українського романтично-мелодраматичного публічного театру ХІХ ст. Він етнографічно розвинувся з староукраїнського театру, який поступово набував урбанізованого вигляду. Для середини ХІХ ст. було характерним функціонування аматорського інтелігентсько-українофільського театру, який з ХХ ст. поступився реалістичному (соціальному та психологічному) побутовому театрові, закоріненому у народне театральне мистецтво [15].

У розвідці О.Ізваріної «Аматорські театри в Україні ХІХ – початку ХХ ст. як чинник формування українського оперного мистецтва» досліджене значення вітчизняного сценічного аматорського мистецтва у справі становлення української національної опери [4]. Проте залишається малодослідженою проблема культуротворчого впливу аматорського театрального руху та його осередків на формування українського стаціонарного професійного театру. Тому актуальність цієї статті зумовлена наявними прогалинами у дослідженні даної проблеми. *Мета роботи* – висвітлити процес розвитку аматорського театру як першооснови стаціонарного професійного театру.

Початковий період діяльності вітчизняного аматорського театру пов'язаний з мистецькою культурою дворянських салонів – гуртків, які збиралися у певного поміщика-мецената.

У 30-40 рр. XVIII ст. розпочинають діяльність перші мистецькі салони в Росії. Їх центрами стають Петербург і Москва, де зосереджується й українська еліта. Перші культурно-мистецькі салони на теренах нинішньої України виникли наприкінці XVIII ст. й набули поширення у середині ХІХ ст. Основними центрами їх функціонування стали міста Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Чернігів, Полтава, а також маєтки-салони українських аристократів. На Правобережній Україні функціонування культурно-мистецьких салонів ініціювалося польськими магнатами.

Розвиток аматорського театрального мистецтва в Україні поживався після дозволу імператриці Єлизавети Петрівни (21 грудня 1750 р.). Цей документ регламентував діяльність аматорського театру як автономного культурного явища, хоча театралізовані вистави в Україні практикувалися і раніше. Якщо в Росії виникненню світського театру передувала практика кріпацького театру, у Західній Європі – двірського, то в Україні домінував вид аматорського. Поміщицько-інтелігентська інсценізована забава набувала різночинно-демократичного характеру.

Векторною перспективою аматорського мистецтва є його прагнення сягнути рівня професійного. У жанрі театрального мистецтва це здавалося майже неможливим, оскільки постановка театрального дійства вимагає спеціальної підготовки режисерів, акторів, художників-декораторів, освітлювачів, тобто фахової мистецької освіти. Аматорський театр обмежений в такій

можливості, тому весь комплекс потрібних знань й енергетика постановочної роботи зосереджується на режисерів [1; 166].

Аматорські вистави стають популярними в Україні від початку XIX ст. На думку Л.Дорогих, «аматорське мистецтво – явище конкретно-історичне, невід’ємна складова частина культури певного суспільства, класу, певного соціокультурного середовища. Не змінюючись сутнісно, в кожному історичну добу, в кожному суспільстві, воно має свої особливості функціонування, форми вияву, жанрово-видовий склад» [2; 9].

Чимало з прогресивних представників тогочасної інтелігенції займалися музикою, писали вірші або грали в аматорському театрі. Організаторами-режисерами самодіяльних вистав нерідко були домашні вчителі та гувернери із студентів. Але іноді ці функції виконував хтось із членів сім’ї, родичів або знайомих. Багато аматорських театрів, які потім стали відомими, зародились саме в умовах домашнього театру. У великих маєтках створювалися театральні аматорські трупи, й ролі у виставах грали, крім талановитих кріпаків, особисто власники, їх друзі та родичі. Дворянські аматорські театри сприяли становленню української драматургії й формуванню сценічного репертуару. Найчастіше ставилися комедії, й особливо популярними були твори В.Гоголя (п’єси «Собака-вівця», «Простак, або Хитрість жінки перехитреної москалем») та І.Котляревського («Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник»). Найвідомішим аматорським колективом у тогочасній Україні був театр у маєтку Д.Трощинського (1751-1829 рр.) – Кибинцях, розквіт якого пов’язаний з іменем В.Гоголя-Яновського, що 1812 р. засвідчив себе талановитим організатором, драматургом, режисером та актором [4].

І хоча історик українського театру Д.Антонович не надає великого культурного значення театральним салонам, створеним на суто кріпосницькій основі, оскільки «їх репертуар був московський, і грався російською або польською мовами, і тому селянам-акторам важко було з цим справитись» [12; 443], М.Семчишин справедливо стверджує: «Кріпацький театр при панських маєтках був переходом від шкільного до світського театру» [11; 236].

Слід наголосити, що значною мірою аматорський дворянсько-кріпацький театр став підґрунтям професійного вітчизняного театру, готуючи його майбутніх акторів і режисерів. Українські аристократи – власники театрів не обмежувалися лише замкненим колом глядачів. Зокрема, поміщик Д.Ширай організував публічні вистави у Чернігівській губернії Києві. Ф.Кішенський, харківський губернатор у 1791 р. влаштував театр і сцену в залі, побудованій для балу, й там відбувалися театральні вечори. На його основі у 1795-1796 рр. у м. Харкові створено перший професійний театр [8; 134]. Подібним чином створено також професійний театр у Полтаві завдяки талановитому генерал-губернатору князю Я.Лобанову-Ростовському. В його домашньому театрі виконував комедійні ролі І.Котляревський.

Діяльність цього аматорського театру набула широкого визнання, й 1818 р. у Полтаві засновано «Вільний театр» на чолі з І.Котляревським (з 1819 р. – Полтавський професійний театр). Свого часу у ньому виступав відомий російський актор М.Щепкін, стараннями І.Котляревського викуплений з кріпаків. Разом зі своїм театром І.Котляревський гастролював у Чернігові та інших українських містах. Для власної театральної трупи 1819 р. він створив п’єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», які мали успіх у публіки й започаткували нову українську драматургію. Названі твори, разом із п’єсами Г.Квітки-Основ’яненка, протягом тривалого часу склали основний репертуар українських аматорських театрів [4].

З початку 1860-х рр. в Єлисаветграді (нині Кіровоград) діяв аматорсько-театральний осередок у складі В.Тарновського з дружиною, О.Безрадецького, М.Островського, М.Новицького та ін. Пізніше до нього приєднались М.Кропивницький та І.Тобілевич (Карпенко-Карий), які влаштували низку вистав на користь ремісничої школи. Відбулися дебюти тоді ще учнів реальної школи Миколи й Опанаса Тобілевичів. Крім вечірніх вистав для інтелігенції, влаштовувалися ранкові вистави для демократичного глядача з дешевими квитками [13; 182-185].

Вбачаючи в українській духовності ідейну небезпеку, царський уряд здійснював форсовану русифікацію громадського, культурного й мистецького життя. Валуєвський указ (липень 1863 р.) заборонив друкування українською мовою книг релігійного, наукового та навчального змісту. Спеціальною інструкцією 1886 р. припинене друкування україномовної популярної літератури та етнографічних матеріалів. Емський указ, підписаний Олександром II у травні 1876 р., поширював заборону на ввезення будь-яких українських книжок з-за кордону, видання перекладів з російської та іноземних мов, друкування текстів до пісень, романсів та опер, вистави українською мовою й

прилюдні читання творів українських письменників. Проте стрімкий розвиток музичного і театрального аматорства другої пол. XIX ст. засвідчував зростання творчого потенціалу народних мас, збагачення їх художніх інтересів й досягнення високого рівня сценічно-виконавчої майстерності, адресованої широкій аудиторії. Майбутні видатні виконавці у галузі музично-театрального мистецтва висувалися переважно з аматорських кіл.

Аматорські театри 70-х років XIX ст., набувши досвіду і виконавської майстерності, стали самобутнім явищем. Вони об'єднали талановиті творчі сили, і перетворення деяких аматорських гуртків у професіональні театри залишалося вже питанням часу і сприятливих обставин. Становленню вітчизняного музичного театру сприяла діяльність у Києві приватного салону Ліндфорсів, вихідців із Швеції (сестри Ліндфорс з 1817 р. утримували перший в Україні дитячий садок-пансіон). У цьому колективі проявився потужний композиторський талант М.Лисенка, драматичний і режисерський – М.Старицького, науковий – майбутнього видатного етнографа Ф.Вовка, філософа, економіста, фольклориста й літературознавця М.Драгоманова, істориків В.Антоновича, О.Русова, Д.Багалія [6].

У літературно-театральному салоні сестер Ліндфорс поставлено першу українську оперу: «Указ 1876 р., як відомо, заборонив усі вистави українською мовою. Довелось київській братії обмежитись виставами в господі сестер Ліндфорс – Марії і Софії, які були близькими приятельками Лисенків і Старицьких. У сестер Ліндфорс вперше побачили світ опери «Чорноморський побут» і «Різдвяна ніч» [7; 260].

Київська інтелігенція зацікавилася аматорськими виставами української опери. М.Попович наводить свідчення сина українського історика та археографа О.Лазаревського: «В гостинному приміщенні сестер Ліндфорс розпочалися репетиції, а потім і вистави перших варіантів Лисенкової «Різдвяної ночі». Музика цієї опери так усім сподобалася, що після кількох вистав вирішено було виконати «Різдвяну ніч» на сцені міського театру, де вже, звичайно, і публіка, і критика були з більшими професійними вимогами... 25 січня 1874 року «Різдвяна ніч» відбулася в міському театрі на Володимирській вулиці № 50, пройшла при переповненій залі, збір від спектаклів відсилали на благодійні потреби» [10; 459].

У 80-90-х роках XIX ст. на теренах України і Росії, аматорський театр знайшов сприятливі умови для свого розвитку у робітничому середовищі – на великих фабриках і заводах. Майже у кожному повітовому місті й містечку, великих селах, цукроварнях, гуральнях, на вузлових залізничних станціях створювались аматорські гуртки. Ними керували колишні учасники аматорських театрів великих міст й випускники навчальних закладів – учителі, лікарі, землеміри, поштмейстери, діячі земств тощо.

Удосконаленню діяльності аматорських колективів сприяв досвід функціонування професійних театрів М.Кропивницького, М.Старицького, П.Саксаганського, М.Садовського й професійних російських труп, що гастролювали в Україні. На шпальтах газет публікувалося чимало рецензій на п'єси й театральні вистави. Відчуваючи гостру потребу у новому, актуальному репертуарі й не маючи змоги дістати друковані тексти сценаріїв, аматори самі ставили вистави й перекладали твори російських драматургів.

Пишна барокова декораційність романтичного театру, спрощено адаптована водевільним стилем, викликала заперечення у М.Кропивницького, який у своїх виставах використовував постановочні засоби майданного народно-містеріального театру, орієнтуючись на естетичні смаки освіченого глядача-різничинця 1880-1890-х років. Наявність художніх суперечностей в українському романтичному театрі між тематикою репертуару, постановочними засобами, виконавською манерою і світоглядними запитами глядача, відбивала суспільно-політичну напруженість у тогочасному українському соціумі в умовах утвердження національної самосвідомості й самоідентифікації. Конфліктна ситуація між життєво правдивим актором і штучністю театральної постановки посилювала гостроту колізійності самотнього героя.

Драматургійно-режисерська творчість М.Старицького інтегрувала стилістичні особливості українського театру початку і кінця XIX століття. Засвідчуючи свою схильність до музикальності і мелодраматичності, він як літератор, надавав вагомому значення історичній, етнографічній та побутовій достовірності сценічної дії [15]. М.Старицький опікувався створенням репертуару для театральної трупи, перероблюючи п'єси інших авторів й адаптуючи до сцени свої прозові твори. Так з'явилися яскраві драматичні шедеври «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Сорочинський ярмарок», «Тарас Бульба», «Циганка Аза», «Чорноморці» й «За двома зайцями». Особливо успішно розвивався

масовий театральний рух на Лівобережній Україні, де менш категорично діяли царські заборони на функціонування української мови й національної культури.

Отже, в умовах плідних взаємовпливів любительського і професійного українського та російського театрів аматорський театральний рух став помітним явищем української культури й першоосною стаціонарного професійного театру. Його поширенню активно сприяли прогресивні представники дворянства й демократичної інтелігенції у середовищі різночинців. Аматорський театр користувався значною популярністю у навчальних закладах як засіб ідейно-політичного впливу на суспільну свідомість. Музично-театральні салони виконали, зокрема, важливу підготовчу місію для справи утворення нового українського театру: тут формувалися компетентні й високосвідомі актори, режисери й драматурги, патріоти українського національного театру.

Джерельні приписи

1. Дацков А. Творчих щедрот оберіг / А.Дацков. – Рівне: Волинські обереги, 2007. – 220 с.
2. Дорогих Л.В. Аматорське мистецтво як історико-культурне явище: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 17.00.01 – «Теорія та історія культури» / Л.В. Дорогих. – К., 1998. – 17 с.
3. Дризен Н. Материали к истории русского театра, любительского театра, цензуры и биографий артистов / Н.Дризен. – М.: Тип. Ленсона, 1913. – 311 с.
4. Изваріна О.М. Аматорські театри в Україні XIX – початку XX ст. як чинник формування українського оперного мистецтва: Електр. ресурс: <http://www.nbu.gov.ua>.
5. Казимиров О. Український аматорський театр (Дожовтневий період) / О.Казимиров. – К.: Мистецтво, 1965. – 133 с.
6. Культура українського народу / Під ред. В.М. Русанівського. – К.: Либідь, 1994. – 272 с.
7. Лисенко С. Правобережна шляхта кінця XVIII – першої половини XIX століття / Лисенко С., Черницький С. – Біла Церква: ТОСК, 2002. – 394 с.
8. Міклашевський Й.М. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Й.М. Міклашевський. – К.: Наук. думка, 1967. – 160 с.
9. Никоненко Т.М. Культурно-мистецькі салони в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: автореф. дис... канд. істор. наук: спец. 17.00.01 – «Теорія та історія культури» / Т.М. Никоненко. – К., 2005. – 19 с.
10. Попович М. Нарис історії культури України / М.Попович. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.
11. Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу / М.Семчишин. – К.: Фенікс, 1993. – 550 с.
12. Українська культура: Лекції / За ред. Д.Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
13. Український драматичний театр: Нариси історії в 2 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1967. – 520 с.
14. Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині / С.Чарнецький. – Львів: Наук. т-во ім. Т.Шевченка. – 253 [2] с.
15. Чечель Н.П. Дискурс стилю в ретроспективі української видовищної і драматичної культури: автореф. дис... д-ра філос. наук: спец. 17.00.01 – «Теорія та історія культури» / Н.П. Чечель; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 36 с.

Резюме

Розглядається проблема розвитку аматорського театального мистецтва в Україні XIX ст. Висвітлюються витоки формування аматорських театрів та їх вплив на формування української театально-музичної культури.

Ключові слова: культура, мистецтво, аматорське театральне мистецтво, театр, аматорський театр, театально-музична культура, аматорський осередок.

Summary

Matola O. The activity of the amateur theater centers in the culture of the Ukrainian in the XIXth century

The problem of the development of the amateur theater in the Ukraine during the XIXth century is analyzed in the article. Highlights The origins of the amateur theater and the influence on the achievements of the amateur traffic for the formation of the Ukrainian national theater and music culture.

Key words: culture, art, amateur theater art, theater, amateur theater, theater and musical culture, amateur center.

Анотація

Рассматривается проблема развития любительского театрального искусства в Украине XIX ст. Освещаются истоки формирования любительских театров и их влияние на формирование украинской театрально-музыкальной культуры.

Ключевые слова: культура, искусство, любительское театральное искусство, театр, любительский театр, театрально-музыкальная культура, аматорский центр.